

Találkozások

Személyesen 1955 elején ismertem meg. A Szépirodalmi Könyvkiadó, amelynek akkor irodalmi vezetője volt, megbízott Juhász Gyula válogatott verseinek sajtó alá rendezésével, és Illés Endre hívott, hogy a bevezető tanulmányt megbeszélje velem. Emlékszem számomra kissé furcsa eleganciájára: hétköznapi és sötét, ünnepek ható öltönyére, fehér ingére, fekete csokornyakkendőjére. Nem gyászolt pedig senkit; ez az ünneplésség hoztátartozott alkatahoz. Az is emlékezetes maradt számomra, hogy lelkemre kötötte: idézzem Szabó Dezsőnek Juhász Gyuláról írt tanulmányát, s föl is ajánlotta, kölcsönzi az író saját kiadású folyóiratának, az Élet és Irodalomnak 1923. évi kötetét, amelyben ez az írás először megjelent. Nem vettem igénybe készségét, mert az egyetemi könyvtárban, ahol akkor dolgoztam, megvolt. Most átlapoztam a bevezetőmet, s látom, mégsem idéztem Szabó Dezsőt. No, nem daczból vagy makacsságból, hanem nyilván mert nem nyílott alkalmam, hogy az adott összefüggésben felhasználhassam Szabó Dezső szövegét. Más tanulmányaimban, különösen a váradi évek kapcsán utóbb nem mulasztottam el, hogy Szabó Dezső lényeglátó megállapításait is kamatoztassam.

A Szépirodalmi Könyvkiadónál utóbb is termékeny munkakapcsolatban maradtam, számos Juhász-, Tömörkény-, Móra-kiadványukat bízták rám, de ehhez nem kellett illéssel leveleznem, tárgyalnom; főként Görög Lívia volt a kötetek kiadói szerkesztője. Neki sokat köszönhet főként a Juhász-életmű: az ő szakértelme, hozzáértése még a kritikai kiadás megjobbításához is hozzájárult.

Akkoriban, amikor Illés Endrénél jártam, jelent meg az Irodalmi Újságban Nervalról emlékező cikke, amely voltaképpen Juhász Gyuláról szól, hiszen főként párhuzamaikból világosítja meg a francia poéta költői alkátát. Csak most, hogy újabb elővettem ezt az írást (a *Krétarajzok* 1957-ben megjelent kötetében férhető hozzá; ezt „Péter Lászlónak szeretettel, igaz becsüléssel” és Kosztolányi példája szerint zöld tintával dedikálta), látom, hogy befejezül Juhász-nak azt a *Coronatio* című versét idézi, amely csak az én 1956-ban megjelent válogatásomból vált ismeretessé. Honnan vette hát Illés Endre? Jellemző kivyételes tájékozottságára, hogy azt a versszakot, amelyet idéz, közölte Magyar László 1942-ben megjelent *Milyen volt szőkesége* ... című füzetében. Ezt a kis nagyváradi kiadványt is ismertem!

Klasszikusainkról

Juhász Gyuláról halálakor többször is írt, s később is gyakran emlegette, idézgette. Móráról nem volt túlságosan jó a véleménye. Kritikus pályájának elején Mikes Lajos, az Est-lapok irodalmi szerkesztője megkérdezte tőle, kiről akar írni. „Az első között Móra Ferencet emlittem. Éppen akkor jelent meg új könyve. Őt választottam, mert meg akartam fejteni országos sikerének titkát. Könnyen megfeythető titok volt.” Ez a bírálata (Móra akkor induló életműsorozatának első hat kötetéről) a Magyarországi 1927. szeptember 24-i számában jelent meg. Közvetlenségében látta népszerűségének kulesát. „A közvetlenség nagy varázsa: az író ott van a szobában, velünk-mellettünk, szinte behajol a könyvünkbe, amit ő írt. Tegeződünk vele. Hiszünk neki.” Móra Ferenc volt, mondja summázza, a két háború között a legközvetlenebb magyar író.

E megállapításban nem csak elismerés rejlik; egy kissé az írónak a kisebb ellenállás irányában adott engedelménnyel is rosszallja. Még keményebb volt ítélete az *Aranykoporsó*-ról. Távoll áll, úgy mond, a történelmi regénytől. „Sőt, nem is regény. Végtelen szeretettel és gondnal regényessé formált római régiségtan. Tipikus tudósmunka. Szórakoztatva oktat. Iskoláknak kellene ajánlani, tanítsák régiségtan helyett.” A Nyugatban megjelent kritika — ennyiben stílusos — ugyanolyan ironikus, mint Móra megannyi írása.

Legutoljára 1977-ben a Tükör sorozatában (*Írók két háború között*) tért vissza Móra. Itt még hozzátet-

Illés Endre és Szeged

Elő kellene keresnem leveleim mélyéről azt, amelyben 1952-ben, váratlanul és ismeretlenül, elismerését fejezte ki Kálmány Lajosról írott életrajzomért. Ámulok, hogy ez a kis könyvecském fölkellette a már akkor neves író figyelmét, s még inkább, hogy nem volt rest, megtudakolta ki vagyok, kiderítette címetem, s vette a fáradságot, hogy a vidéki fiatal kutatónak levélben hozza tudomására méltánylását.

Őt én valamikor 1946-ban fedeztem föl magamnak, a Magyarok című folyóiratban megjelent elbeszélése nyomán. Címére már nem emlékszem, csak főszereplőire: a professzorra és hozzá képest fiatalabb, cseresznyeszájú — vagy az orcája volt cseresznyepiros? — feleségére. Szellemes, élvezetes írás volt, olyan, amilyen Illés Endre sok-sok novellája. REMEKLÉS. Ez a szó az ő nyelvéből vált közhasználatúvá.

te: az *Ének a búzamezőkről* című regénye sem fogta meg: szerinte túlságosan himnikus, s ez jóval kevesebb, mint a himnusz. Írását így fejezte be: „Milyen kár, hogy a közvetlenség valamiképpen mégis kevés egy életműhöz. És kár, nagy kár, hogy Móra Ferenc végül egyre több kockacukorral édesítette »mikrokozmoszait«. Pedig gunyoros szellem is volt. Kritikus szellem is.”

Balázs Bélának több írását beválogatta különféle novellagyűjteményeibe, önállóan azonban róla is csak az imént említett sorozatában szólt. Kerülte az önálló ítéletalkotást, jobbára csak idézett. Balázs naplójából, Thomas Mann előszavából, amelyet Balázs *Hét mesé-jéhez* írt, s amelyet Mann oly fontosnak tartott, hogy rövidsége ellenére helyet szorított évtizedek múlva válogatott tanulmányainak kötetében is.

Tömörkényről sem írt külön. Nem emlékszem már, 1966-ban kértük-e őt is a Tömörkény Emlékkönyvben való közreműködésre, de mindenestre nem szerepel ott, ahol Illyés Gyula és Németh László ültette meg a méltánylás alaphangját. Pedig kevéssel előbb egyetlen szegedi tárgyú írásában többször is idézi. Örömmel fedeztem föl ebben most, hogy hivatkozásait és utalásait — a pávás, jegynyész tanyára, a híres-hírhedt *tömjénpipálás* legendájára — az én utószavamból merítette, amely 1963-ban jelent meg a Tömörkény-életműsorozat befejező kötetében; ez *Munkák és napok a Tisza partján* címmel az írónak néprajzi, társadalomrajzi írásait, publicisztikai műveinek egy részét gyűjtötte kötetbe.

Séta Szegeden

A kíváncsiság hajtotta le Szegedre 1965 októberének elején, írta a Népszabadság 16-i számában megjelent tárcájában. Arra kerestem feleletet, milyen Szeged az ünnepi hetek elmúltával, az idegenek nagy nyári áradása után. Kocsival jött, leírta útját, a félegyházi Hattyúháznak, Petőfi István hajdani kocsmájának és mézszárszékének tatarozását; beszámolt az öreg Kőrössi halászcserében szerzett tapasztalatairól, a rendetlen, gázos Tisza-partról is. Kalauza, akit csak J. monogrammal nevez meg, elvitte Alsóvárosra, s megmutatta neki a vendéglőt, ahol Zadravec páter ellenforradalmárai gyülekeztek. (Tévesen mondta neki úgy, hogy Zadravec lakása volt ott. Ő az alsóvárosi rendházban lakott. A kocsmá, amelynek falán az egykori emléktábla helye még ma is látható, csak szervezkedésük színhelye volt.)

Írásának lényegét azonban főcíme fejezte ki: *Eltűnt egy tér*. (Alcíme volt a *Séta Szegeden*.) A Dóm térről van természetesen szó, és arról, amit több mint negyedszázada minden szegedi és minden vendég szöveges: a szabadtéri játékok nézőtere egyetlen hónap miatt az év többi tizenegy hónapjában tönkreteszi a tér szépségét; éppen azt, amiért a játékok valaha létrejöttek.

Ez eddig akkor sem volt újság. A meglepő fordulat ezután következett. Illés Endre — az őt jellemző merész ellentmondással, kiélezettséggel, „szentségtudással” — azt a meghökentető megállapítást tette: „Ezt az eltűnt teret ne sirassuk. A szegedi Dóm teret csak a letűnt neobarokk önértet tarthatta szépnek és hangulatosnak. Valójában idegen volt. Előkelő idegen Szegeden. A teret körülzáró árkádok egyetemi épületek stílusát az útkalauzok óvatosan úgy határozzák meg: észak—eu-

ropai teglastilus. Mondjuk ki nyíltan: önemet mézeskalácsalom. Klebelsberg Kunó álma.”

„Mi köze ennek a térnek a szegedi tájhoz, a szegedi múlthoz, a szegedi emberekhez? Ahhoz a lélekhez, amelyikkel Kálmány Lajos szegedi népköltési gyűjteményeiben találkoztunk, a *Szeged népe*-ben, a *Hagyományok*-ban, az alföldi virágkoszorúkban? Semmi, semmi.”

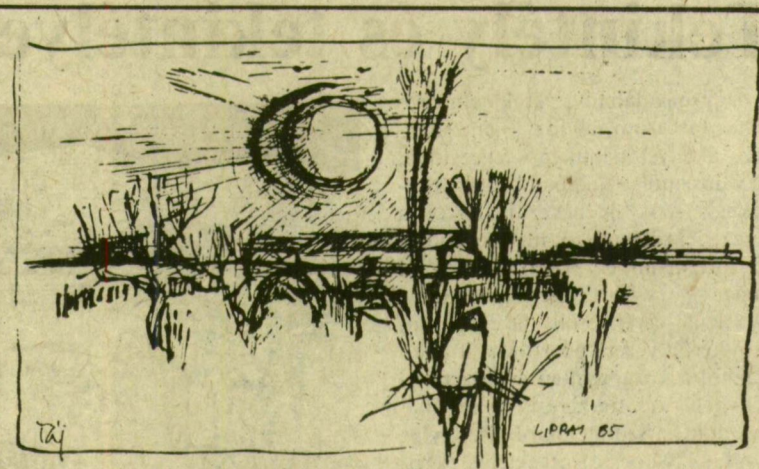
Sok igazság volt e sarkított szavakban, mégis mi Borvendég Bélának adtuk igazat, aki november 3-án ezeken a hasábokon méltó választ adott Illés Endrénék. Nem volt ebben semmi sértés. Ő is elismerte, a tér valóban nem következik a város történelmileg kialakult szerkezetéből. Félreérthetetlenül mesterséges képződmény. A Dóm tér sohasem vált valóságos főtérre. Mégis: Szeged belvárosát az eklektika jellemzi, s a Dóm tér ugyancsak az eklektikának valamely sajátos megvalósulása, s ennyiben beleillik a Víz utáni építészeti örökségbe. „A Rerrich-féle architektúra — úgy mond Borvendég — az eklektika kései hajtása.” Rerrich nem volt ugyan modern építész, de volt határozott elképzelése. „Alföldi építészeti akart csinálni, és kereste ehhez az anyagot és szerkezetet. Így esett a vályazása a téglára, amely a kőben szegény alföldnek évezredek múltja, időt álló építési anyaga.” Ennyiben kísérlete új és tájhoz illő, még ha mintája Nyugat-és Észak-Európa országaiban volt is található.

A Dóm térnek mint építészeti alkotásnak semmi köze sem volt Klebelsberg Kunó álmához, világnézetéhez, politikájához, „neonacionálizmushoz”. Nem kell, hangoztatta Borvendég, „neobarokk önértet” ahhoz, hogy a Dóm teret, az itt található építészeti együttest szépnek tartsuk. Rerrich műve nyilvánvaló hibái ellenére olyan megbecsülést érdemlő alkotás, amely nélkül a Város föltétlenül szegényebb volna.

Kötellekek

Most, hogy meghalt, különösen örülök, hogy *A szerette Város* fülszövegéből a kiadói szerkesztő, pedig akarta, nem törölte ki köszönetemet a könyv létrejöttéért. Hiszen már a *Szegedi örökség* is Illés Endre megértése folytán születhetett meg. Amikor életműsorozatom első kötete elfogyott, kértem, tegye lehetővé a folytatását. Nem választott — minden kísérőlevél nélkül küldte a szerződést.

Néhány választát nehezményeztem. 1973-ban elutasította a *Szeged irodalmi emlékhelyei* című könyvem kiadását; így jelent meg rá egy évre a városi tanács költségén. 1975-ben tűrhetetlenek éreztem helyzetemet a Somogyi-könyvtárban, és kértem, fogadjon be a Szépirodalmi Könyvkiadóba szerkesztőnek. Akkor már ő volt az igazgató, de helyhiányra hivatkozva elutasított. 1979-ben nem a magam ügyében, hanem Mezei Mária kézirata dolgában fordultam hozzá. Nem vállalta a kiadást. (1981-ben a reformátusok kiadója jelentette meg *Vallomástörödékek* címmel; hamarosan második kiadást is megért.) Mezei Mária szerint — a lelke rajta! — Illés a negyvenes évek elején, még mint fiatal drámaíró és színikritikus, szerelmi sikerre számított, de a dicsősége teljében tündöklő művésznő (ahogy mondta: akkoriban reggelire, ebédre, vacsorára férfiszívekbeől készült pörköltet evett), visszautasította. Ennek tulajdonította, hogy a

LIPPAI TAMÁS RAJZA

HERCEG ÁRPÁD

Azt a hajókirándulást a Mississippin

Telefonálni kéne, felhívni barátokat, nőket ismeretlenül, mesélni csodás utazásról, tengerparti nyárról, s megemlíteni azt a hajókirándulást a Mississippin, amelyre évek óta várok — Telefonálni kéne, fecsegni hogyvagyokról, madarak hajnali dalát csempészni odaát, s fanyar kékfrankost ebéd utánra: emlékeztetni garaboncniásokat kölevesre, emlékeztetni egyszerűt közös pohárra — Telefonálni kéne. Csörögni, csörömpölni, belerobbanni szikkadt csöndekbe, sörmagányba, feldúltni áporodott nászgyagyat, mintha csak véletlen műve volna — Telefonálni kéne, mondom: s tétován, mint aki már leszámolt füttös hajnalokkal, bimbamos delekkel s az alkony is tálcán kínálja a szívszakasztó izgalmakat fátyolos szemének: csak legyintek, lebeszéltem magam minden elhatározásról. S maradok, gubbasztok a szívárványos képernyő előtt, fülelve lépcsőházi mocorgásra, puszogásra: talán éppen engem keresnek — repülő halak képeit most hozzák el nekem.

TANDORI DEZSŐ

A nótaláb-döngőlap

A hídon elérkeznek és elfogynak a szemközt-rohanó NÓTALÁB-betűk, és a BALATON egyszerre ugyanolyan távol lesz, a Hegyalja úton haladunk fölfelé egyelőre, és lehányom a szemem. Mintha az ékezetek hullanának, nincsenek tabáni fák-bokrok, nincs két várótorony a másik dombon, és én magam, aki most egyáltalán nem vagyok magam, együtt vagyok újra velük, akik itt pihennek, fenyőfák tövében, az út rézsű-oldalán, kék szárnyú madár, zöld szárnyú, rozsdás tollazatú, öreg, középkorú, fióka. Többnyire nem a híd felől érkezem: Budán lakom; egykor szánkózó-területem volt ez a hajlat, nekik meg, akik vagy nálunk se menekülhettek meg tehát, hosszabb létre itt a földön, vagy túl korán, esetleg nem is tudni, korán-e, elköltöztek, nekik talán soha semmijük se volt, épp ez a vidék. Lentről és gyalog szoktam fölmenni hozzájuk. De mit lehet sokat ácsorogni a kölépcső-kötörmelékkel már egyszer jól kiépített madársíroknál, melyeket kezd beborítani a lomb? Megyek tovább; szedek fűvet az előknek, átmászom az autótól szélső, középső vaskorlátján, lábammal megérintem a döngőlapot, mely évek óta minden áthaladó járműnek megadja ezt a nótaláb-hangot, melyre felriadok most, alattam hallatszott, vas madárszárny lebbenése; valóságosan érünk a keresztződéshez, mondom rögtön, akkor itt végzünk.

nagy hatalmú kiadói igazgató nem volt hajlandó kiadni visszaemlékezéseit.

Híres utazó volt Illés Endre. Kis filmfőlvéjével bejárta a világot. Odesszai útjáról írt 1981 karácsonyan a Népszabadságban, s utána megküldtem neki *Odessa és a magyarok* című könyvecskémet (1978). December 29-én nyugtázta: „Hálásan köszönöm nagyon érdekes kis könyvedet Odesszáról — mohón olvasom. Minden jót kívánok 1982-re! Régi híved Illés Endre.”

Ekkoriban járhatott Szegeden is. Erről ugyan nem írt, bár ha megírta

volna, alighanem legérdekesebb novellája születhetett volna meg. Akkoriban úgy mondták a jól értesültek, hogy IBUSZ-vendégszobát bérelt és a kevéssel előbb megözvegyült író elhódította a ház asszonyát. Engem ez a romantikus sztori a Magyarokban olvasott első novellájára emlékeztetett. Angéla asszony egyébként több mint harminc éve tanítványom volt az egyetemen.

Így azután, második házasságával, Illés Endre szegedi kapcsolatai csak halálával értek véget.